

ЦЪРКВАТА “СВЕТА БОГОРОДИЦА” В ДОНЯ КАМЕНИЦА (ДОЛНА КАМЕНИЦА) В ИЗТОЧНА СЪРБИЯ

Някои бележки върху идентичността на нейния основател
и произхода на архитектурата ѝ.*

Забележителната църква “Света Богородица” в източносръбското село Доня Каменица, на 15 км. южно от Княжевац, е известна в научните среди от сравнително дълго време. Въпреки това, тя все още поставя някои нерешени проблеми, които изискват допълнително внимание. Не знаем със сигурност нито името на нейния основател, нито времето, когато църквата е била построена и зографисана. Освен това, произходът на интересния архитектурен тип, представен от тази сграда, все още не е намерил своето убедително обяснение. Също толкова оригиналните стенописи, които като цяло са забележително добре запазени, са подробно разгледани от г-н и г-жа Чорович-Любинкович и наскоро още веднъж от Лиляна Мавродина.¹ Няма да се занимаваме с тях в този текст, а ще се посветим изцяло на трите гореспоменати проблема.

Неколцина изследователи вече са обърнали внимание на тази църква и на проблема с нейния основател – няма запазен надпис, който да споменава датата на нейното построяване и името на ктитора (или ктиторите). От друга страна, разполагаме с няколко портрета на тези основатели – в кораба и на етажа над нартекса. На тях са изобразени една по-възрастна и една по-млада семейни двойки – като всички фигури са облечени в царски одежди – заедно с един мъж, който държи в ръцете си модел на църквата. Между главите на по-младата двойка все още могат да се видят следите от надпис на църковнославянски, като ясно личи името на Михаил, син на цар Михаил. Други фрагменти биха могли да бъдат разчетени като Елена, но това си остава само една интерпретация на запазените откъслечи.^{1a}

Повечето от сръбските изследователи – Миличевич,² Стоян Новакович³ и Мишкович,⁴ а до известна степен и семейство Чорович-Любинкович, са склонни да идентифицират въпросния Михаил като Михаил Ангелович, женен за дъщерята на деспот Лазар от Смедерево – Елена Бранкович. Този Михаил управлява само няколко месеца през 1458 г. От друга страна, въз основа на стилистични и иконографски черти Любинкович стига до заключението, че стенописите трябва да се отнесат към втората половина или най-вероятно към края на XIV в. По-рано до същия извод достига Джурдже Бошкович, който

---

* Този доклад в голяма степен се явява резултат от две продължителни пътувания по Балканския полуостров, предприети през 1969 и 1970 г., които ми позволиха да изуча на място почти всички от споменатите тук паметници. Тези пътувания бяха възможни благодарение на финансирането от Холандската Организация за Напредък на Чистите Научни Изследвания Z.W.O., Хага, и едно щедро дарение от фонда “Принц Бернхард”, Амстердам.

¹ Mirjana Čorović-Ljubinković & Radivoje Ljubinković, “Crkva u Donjoj Kamenici”, *Starinar*, Nova Serija Knj. 1, Beograd, 1950, 53-86; Мавродина, Л. Църквата в Долна Каменица. София, 1969.

^{1a} Публикувани от Чорович-Любинкович, с. 54, въз основа на разчитане, направено от Джурдже Бошкович.

² Miličević в “Vila” No. 10 от 6 март 1866 г., 151-152. Той е първият, който идентифицира Михаил с Михаил Ангелович.

³ Stojan Novaković в неговите “Razpravi” в *Godišnjica “Nikola Čupić”*, V, 155.

⁴ Mišković, “Dve stare crkve u okrugu Knjaževačkom”, *Starinar*, Knj. IV, br. 4, Beograd, 1887, 101-105.

описва архитектурата на църквата,⁵ но той оставя без внимание проблема за връзката на този тип с други паметници. За сметка на това Валтрович⁶ заключава, че Каменица не принадлежи към Моравската школа и предлага връзка със Стара Павлица или Царската църква в Студеница. Според него строител на църквата е българският цар Михаил Шишман (1323-1330 г.), който преди да се възкачи на престола управлява Видинското княжество. Българските изследователи Ников,⁷ Мавродинов⁸ и Мавродина^{8a} защитават същата теза, без обаче да могат да предоставят доказателства в нейна полза.

Църквата е с малки размери, но куполът и двете кули на западната фасада ѝ придават монументален вид. Планово храмът представлява неправилен правоъгълник с дължина едва 7,30 м. и ширина 6,60 м., от който на още 1,30 м. се издава триъгълна апсида.⁹ Цялата сграда е построена от грубо ломен камък. На една трета от височината ѝ има три реда тухли, а ъглите са изградени от големи блокове “бигор”. Около цялата сграда, кулите и апсидата, минава пояс от керамопластика. На корниза над апсидата има два реда глазирани керамични тръбички и завършва с фриз от “зъби на трион”, докато останалите части от сградата са украсени само с въпросния фриз. Единствено централният купол на църквата е изграден по-грижливо, като около осемте прозореца има по-богата украса. Украсата и начинът на градеж са широко разпространени в българската архитектура от XIII-XIV в.,¹⁰ но са неизвестни в тази си форма в Сърбия.¹¹

Църквата в Каменица в план описва формата на вписан кръст като единствено куполът и апсидата се издават от кубичното тяло на сградата. Разгледани от архитектурна гледна точка, двете кули образуват отделно тяло. Този тип, при който тежките четвъртити подпори са вписани в структурата на стените – така, както това е направено в Каменица – също така е присъщ единствено на българската архитектура. От този тип са също и църквата от Дели Душка край Преслав, датираща от X в., най-старата част от Боянската църква от края на X или XI в., както и разрушените църкви от Никопол на Дунав (XIII или XIV в.). Подобно на църквата от Доня Каменица, тези от Никопол също имат втори етаж над нартекса. Все още са запазени стълбите, които са водели към него.¹² Ако за момент оставим настрана втория етаж, ще открием, че най-близка в архитектурен план до тази в Доня Каменица е малко известната църква в Раковишкия манастир край Белоградчик в Северозападна България – само на 32

⁵ Djurdje Bošković, “Beleške za putovanje”, *Starinar* VIII-IX, 1933-1934, Beograd, 1933, 277-280.

⁶ Valtrović, в неговите бележки в *Starinar* IV (вж. бел. 4), 105-107.

⁷ Ников, П. История на Видинското княжество. – Годишник на Софийския Университет, XVIII, София, 1922, 54-56.

⁸ Мавродинов, Н. Старобългарската живопис. София, 1945, 166-168.

^{8a} Вж. бел. 1.

⁹ Поради силно неправилен план на сградата и неравния градеж на стените не можахме да направим точни измервания. Те се различават според това, откъде са направени.

¹⁰ Например църквата “Свети Димитър” в Търново, “Св. Четиридесет мъченици”, също в Търново, и разрушените църкви в Никопол и Ловеч.

¹¹ Църквата в Доня Каменица е реставрирана по един прекрасен начин, въз основа на реконструкциите, направени от изключително надарения Слободан Неданович. Той си спечели слава с радикалната реконструкция и реставрация на голямата църква от XIII в. в Градач, както и с трудната реконструкция на двете църкви в манастира “Св. Архангели” край Призрен.

Реконструкцията на църквата в Доня Каменица – на купола и на североизточния ъгъл, рухнал през 1925 г. – е извършена въз основа на данни, предоставени от самата сграда, както и по стари снимки отпреди 1925 г. и по съвсем ясното изображение на църквата на ктиторската сцена.

¹² Устна информация от д-р Стефан Бояджиев, който е проучил този важен паметник.

км. от Каменица.¹³ Двете сгради са почти идентични като план, макар че тази от Раковица е вероятно малко по-ранна. Стойков я датира в X или XI в., но по никакъв начин не можем да изключим като възможни и следващите две столетия.^{13a} Съвсем очевидно е, че този провинциален тип сгради, илюстриран от трите паметника, е характерен за района на Видин.

Без съмнение църквата “Света Богородица” в Доня Каменица е български паметник от XIV в. Както цялостната архитектурна концепция, така и детайлите не позволяват друго обяснение. В това отношение не може да се намери никаква прилика със Стара Павлица или Студеница в Сърбия. Църквата от Павлица е трикорабна, с три апсиди и четири свободностоящи подпори, които поддържат купола; освен това тя има и просторно квадратно преддверие, което е голямо почти колкото самата църква.¹⁴ Царската църква на Милутин в Студеница е широкомащабен и елегантен паметник на византийско-сръбския стил и не може да се разглежда като сравнима по стил с тази от Каменица. Масивните и изключително строгите форми на църквата в Каменица нямат паралел в целия комплекс на сръбската архитектура от Средните векове. Значителните изкривявания в сградата показват, че тя е била изградена от не особено способни майстори, като измерванията за плана са били направени на око, без да са използвани инструменти – практика, която е засвидетелствана при много български църкви и може да бъде илюстрирана с голям брой примери.

Има още един елемент, който явно не принадлежи към сръбската, нито пък към източноправославната християнска архитектура. Става дума за оформянето на западната фасада с двете кули. Тяхната четвъртита форма и най-вече островърхите им покриви с по четири шпила по ъглите ясно свидетелстват за техния западен произход.¹⁵ Можем да открием много паралели в романоготическата архитектура на Централна и Западна Европа. Най-близките огнища на тази школа в архитектурата се намират в Унгария и Трансилвания. Шамбек, Лебени или Як в Унгария демонстрират напълно развити западни кули, които подобно на тези от Каменица, са инкорпорирани в цялостната структура на сградата. Те датират от средата на XIII в. Фасада с две кули е била запланувана и за катедралата в Алба Юлия. Те никога не са били построени, но също през XIII в. са напълно развити в църквата от Херина (и двата примера са от Трансилвания). Четвъртити кули със заострени покриви с по четири шпила по ъглите около тях са достатъчно добре представени в споменатата област – например в румънската източноправославна църква във Фалеак, църквата на

¹³ Георги Стойков е дал кратко описание, заедно с план и скици, Вж. Комплексна научна експедиция в Северозападна България през 1956 г. София, 1958, 149-151.

^{13a} Има и някои разлики. Раковица остава по-близо до чертите, които ни демонстрира най-старата църква в Бояна, като пропорциите ѝ са по-малки от тези на Каменица. Задната и страничните фасади обаче показват една и съща тимпанна форма. Апсидата на църквата в Раковица е полукръгла, докато при Каменишката е триъгълна. В първия случай куполът е осмостенен, а във втория – кръгъл. Това обаче са само незначителни детайли на фона на голямата близост между двете църкви, отразена в основния план, общите пропорции и размерите.

¹⁴ За тази малко известна църква, вж. Slobodan Nenadović, “Stara Pavlica” – *Konservatorski i ispitvački radovi*, Beograd 1956, 56-57, от серията *Saopštenija Zavod za Zaštitu Spomenika Kulture Srbije*, Knj. 1, Beograd 1956, 56-57 – с включен общ план, фотографии и допълнителна литература.

¹⁵ Настоящият завършек на кулите представлява реконструкция от времето на последната реставрация. Техният модел – така, както е изобразен на сцената с ктиторите – не оставя място за никакви съмнения относно коректността на тази реконструкция.

крепостта Киснадиоара или импозантната реформистка църква в Херманщат-Сибиу.

В периода, през който Шишмановци управляват Видинското княжество (през първите десетилетия на XIV в.), този район установява тесни връзки с Унгария. По това време столица на унгарски Банат е град Турну Северин на Дунав, който се намира само на 70 км. северно от Видин. Най-вероятно именно от този център и през Трансилвания централноевропейските елементи проникват във Видинското княжество. Тук те могат да се интегрират именно в източноправославното изкуство, тъй като Видин е периферен район, отдалечен от големите центрове във вътрешността на Балканския полуостров и техните затворени артистични традиции. Слабостта на българската държава след падането на династията на Асеневци (1256 г.) също способства за унгарското проникване.¹⁶

След своята победа над Карл Роберт Анжуйски в битката при Посада през 1330 г., румънският войвода Бесараб I се обявява за независим и разпростира влиянието си чак до Северински Банат. Много неща се променят след тази победа. Изтощената от вътрешни борби България се успокоява след възкачването на Иван Александър на трона през 1330 г., а румънците започват енергично да организират своя собствена държава. От България, може би през Видин и Турну Северин, а освен това и от Константинопол идват архитекти, живописци и кописти, които подпомагат строежа на църкви и манастири в стила на Второто Българско царство¹⁷ и като цяло заздравяват устоите на Източноправославната цивилизация. Тези дейности са неделима част от голямото контранастъпление на Източното православие срещу разпространението на унгарския католицизъм. След едно временно отдръпване през седмото десетилетие на XIV в., когато унгарците отново окупират Северин, източноправославната вяра решително установява своето надмощие. Унгарските и западните влияния отслабват, а заедно с това изчезва и техният отпечатък върху източноправославното изкуство, което отново се затваря за външни идеи.^{17a}

Казаното дотук ни дава добра изходна точка за датирането на църквата от Доня Каменица. Историята на района, в който е разположена, както и характерът на другите архитектурни паметници в околността също така биха могли да ни бъдат от полза.

¹⁶ Унгарците дори окупират Видин за известно време и покръстват населението на града в католическата вяра. По-късно господарите на Видин непрекъснато променят своя васалитет (ту към Унгария, ту към България) и играят ролята на буфер между двете държави. За подробности за периода, вж. Ников, цитиран в бел. 7.

¹⁷ Българският “търновски” тип църкви може да бъде открит в самия Турну Северин в руините на две еднокорабни постройки. Развалините на важната църква “Син Никоара” в Куртеа на Арджеш също принадлежат към най-ранните сгради от този тип и датират още от първата половина на XIV в. Около средата на същото столетие се появяват и някои византийски влияния, което може да се види в придворната църква в Куртеа де Арджеш, също така посветена на св. Николай. Тя е трикорабна *Kreuzkuppelkirche* (кръстокуполна църква). Оформянето на фасадите на манастирската църква в Котмеана (между Римнич и Питешци), датираща от 70-те години на XIV в., също е напълно българско.

^{17a} В рамките на това движение важна роля играе исихастката философия, приютила се в манастирите южно от Дунава; тя има голямо значение за основаването на румънските манастири.

Първоначално тези територии са извън старото сръбско царство на първите Неманичите.¹⁸ През XIII в. поречието на Тимок е българско чак до Браничево. Към края на XIII и през XIV в., което е и времето на най-голяма териториална експанзия на Сърбия, границата започва от Оршова и върви на юг-югозапад, Свърлиг и Пирот са български, а проходът Куновица се явява граничен. При цар Душан границата се премества малко по-на изток от линията Оршова-Свърлиг и т.н.¹⁹ Следващото преместване на границата на изток, което е отново за сметка на българските територии, става едва през първата половина на XV в., или може би малко по-рано. От голямо значение е фактът, че турският Видински санджак, който наследява княжеството на Иван Срацимир в границите му от 1396 г., възстановява първоначалния му обхват и включва районите на Кладово и Свърлиг, а следователно и Каменица. В същото време въпросните територии остават извън възстановената през 1557 г. сръбска Печка патриаршия, чиято източна граница почти напълно точно следва сръбските граници от края на XIV в. – такива, каквито ги описахме по-горе.²⁰

В сферата на историята на изкуството тази линия е най-далечната точка, до която се разпространява архитектурата на Моравската школа. Като изключим Тръшка Църква, която принадлежи към Рашката школа, всички паметници на запад от линията Оршова-Свърлиг са построени в една провинциална форма, представена от Моравската школа от XIV и XV в.²¹

Единствената средновековна църква²² на изток от тази линия е тази на бившия Короглашки манастир близо до с. Милешево, окръг Неготин. Тази сграда обаче, която датира от XIV или може би от XV в.,²³ е дело на българска общност или на такава, която е била под българско влияние. Следователно можем да видим моравски паметници на запад от старата граница и сгради в български стил на изток от нея – от двете страни на Доня Каменица.

Накрая бихме искали да посветим малко внимание на проблема с основателя на църквата. Както вече стана дума, разполагаме с недатирания портрет на основателя, който носи името на деспот Михаил, син на цар Михаил. Прегледът на историческите извори²⁴ ни оставя само две възможности за идентификацията на тази личност: сръбският Михаил Ангелович, брат на османския Велик везир Махмуд Паша, женен за Елена Бранкович и управлявал

¹⁸ Вж. V. Čorović, *Spisi Sv. Save* 1, 152; *Svetoslavski Zbornik* II, 73.

¹⁹ Това може ясно да се види на картата на G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, Oxford 1956, p. 465.

²⁰ При всички положения през 1457 г. сръбският деспот Лазар – син на Георги Бранкович – построява манастира “Света Троица” в Горня Каменица, само на няколко километра от Доня Каменица, което ясно показва, че по това време областта вече е сръбска. Името и датировката на тази църква са дадени от Milorad Panic-Surer, *Cultural Monuments of Serbia*, 1965, Beograd, p.130. Джурдже Бошковић също разглежда тази църква като основана от деспот Лазар, без обаче да споменава дата (вж. неговото изследване, споменато в *бел.* 5, с. 281).

²¹ Сред тях са и Витовница, Горняк, Митрополията на Млава (в развалини), Лозица Петруша, развалините на манастира “Благовещение” край Горняк, Лапушње, Петковица и Крепиевац. Планове, разрези и фотографии, заедно с кратки описания на тези паметници могат да бъдат намерени в Djurdje Bošković, “Srednjevekovni spomenici severo-istočne Srbije”, *Starinar*, Nova Serija Knj. I, Beograd 1950, 185-218. Авторът на тези редове има възможността да разгледа повечето от паметници по време на гореспоменатите пътувания.

²² Манастирската църква в Буково, близо до Неготин, демонстрира ретардиращи моравски влияния, но в случая става дума за късен паметник (XVI или XVII в.).

²³ За тази сграда, вж. също така и изследването, споменато в *бел.* 21.

²⁴ Направен от Любинкович, (Вж. *бел.* 1) с. 54.

в Смедерево точно преди края на сръбската държава, или някой член на българската царска династия на видинските Шишмановци. При един внимателен анализ се оказва, че първата хипотеза – тази за Михаил Ангелович – е незащитима.

От една страна, както вече се убедихме, цялостната архитектура на църквата е българска и датира от XIV в. Освен това архитектурата на Моравския стил е много по-развита и би могла да предложи какъвто и да било размер сгради, които да бъдат изпълнени на много различни цени. Изглежда немислимо един могъщ водач на сръбската държава да поръча толкова груба постройка, когато има на разположение вещи каменоделци и строители. Традициите на Моравската школа са твърде силни, а сръбското общество е твърде изтънчено за това.

Най-близката до Доня Каменица сграда е църквата на манастира в Горна Каменица, построена в опростен вариант на моравския стил от деспот Лазар Бранкович през 1457 г. (Вж. *бел.* 20). Това показва запазването на стила и разпространяването му върху тези територии. Името на въпросният сръбски водач наистина е Михаил, но неговият баща не е цар – нещо, което се твърди в надписа. Негов дядо е Мануил Ангел Филантропен, последния християнски владетел на гръцката област Тесалия преди тя да се превърне в турска провинция през 1393 г.²⁵ Неговата титла е кесар (цезар). Не е невъзможно да си представим, че узурпаторът на сръбския престол е използвал титлата на дядо си, за да узакони измамата. Същата е и целта на короната на главата на ктитора.

Михаил Ангелович е водач на про-турската партия в сръбската държава и със сигурност през този изключително бурен период се е занимавал с по-важни неща, отколкото да строи църкви в някакъв отдалечен ъгъл на своите територии. Освен това времето, през което е на власт, е твърде кратко за тази цел. Един друг фактор, който до този момент е пропускан, е че земите на юг от Хомолска планина (където се намира Каменица) попадат под турска власт почти веднага след като Михаил се възкачва на трона. И ако датата на построяването на църквата в Горна Каменица е вярна, а именно 1457 г., то това е било последната възможност да се строят църкви в този район.

В началото на следващата година, през януари 1458 г., деспот Лазар умира без да остави годин наследник и тримата регенти, сред които е и Михаил Ангелович, изпращат послание до султан Мехмед, в което го канят да завладее страната. Общо взето в Сърбия католическата доминация на унгарците предизвиква много повече тревоги от турската. Про-унгарската фракция от сръбската аристокрация, привлечена от сумата от сто хиляди жълтици и обещанията за земи и крепости на северния бряг на Дунав, отговаря с бърз контраудар. Тя организира дворцова революция, пленява про-турската партия, включително Михаил Ангелович, и я прехвърля в Унгария в средата на април 1458 г. След още една година на дипломатически машинации Смедерево доброволно отваря вратите си пред турците и това слага край на сръбската независимост. Михаил Ангелович, който управлява само няколко месеца, не е имал нито времето, нито възможността да построи църквата в Доня Каменица.²⁶

²⁵ Вж. Donald Nicol, *The Rock Monasteries of Thessalia*, London 1963, p. 68, note 3.

²⁶ Великият везир Махмуд Паша, който вече се е отправил да установи властта си над страната, решава да предприеме бърз контраудар и завладява Хомол и Ресава (Манасия), но не успява да превземе Смедерево. За сметка на това турската партия в Голубац предава тази важна крепост в ръцете на везира. След един кратък рейд в Северозападна Сърбия той се оттегля на юг и през

От друга страна няма нищо, което сериозно да пречи да припишем църквата на някой от членовете на династията на Шишмановци. Както вече стана дума, от гледна точка на историята на изкуството, църквата без съмнение принадлежи към архитектурата на Второто Българско царство. Периодът, през който в архитектурата на тази част от Балканския полуостров е можело да проникнат западни влияния, следва да се ограничи в рамките на първите три или може би четири десетилетия на XIV в. Видинският цар Михаил трябва да е имал син, който също така да се е казвал Михаил Шишман. Това може да е някой неизвестен син, който да е управлявал като деспот във Видин, или просто да е носел титлата “деспот” по времето, когато баща му е бил цар. Възможно е това да е този Шишман, когото Кантакузин на няколко пъти споменава.²⁷ Урсула Бош, която написа едно прекрасно изследване върху Андроник III и неговото време,²⁸ е отсъдила в полза на последната предложена възможност. След смъртта на неговия баща в битката при Велбъжд през 1330 г., въпросният Михаил Шишман бяга при хана на Златната орда Йозбег, а след това отива във византийския двор, където насмалко не предизвиква българско нападение от страна на своя съперник Иван Александър.²⁹

Това ни дава една достоверна хронологическа рамка. Стариият Михаил Шишман царува между 1323 и 1330 г. Синът му е бил млад³⁰ и наистина изглежда много млад на сцената с ктиторите. Следователно той би трябвало да е възмъжал, да се е оженил и заедно с баща си да е взел участие в построяването на църквата в Доня Каменица едва през последните години от управлението на последния.^{30a}

Датирането на стенописите на църквата въз основа на иконографски и стилистични аргументи не може да бъде решаващ аргумент при решаването на

юли и август остава в района на Ниш в очакване на подкрепления. През това време унгарската армия прекосява Дунава при Белград. Стефан Томашевич, син на босненския крал и деспот на Смедерево, замисля няколко машинации.

Когато през пролетта на 1459 г. султанът се разполага в полето срещу Смедерево, той е пресрещнат на половината път от вражеските сили на босненския крал, който му предлага да размени Смедерево за Сребреница, който по това време е в турски ръце (градът е ценен със сребърните си мини). Султанът се съгласява и позволява на Стефан Томашевич безпрепятствено да напусне Смедерево, когато градът доброволно отваря вратите си пред турците.

Всъщност ключовете от Смедерево са предадени на султана от една група сърби, която идва да се срещне с него в Пирот. В предходното описание на събитията около падането на сръбската държава съм следвал основно текста на проф. Халил Иналджък от Анкара, представен в неговата обзорна статия “Mehmed the Conqueror and his Time”, *Speculum, Journal of Medieval History* XXXV, Cambridge-Mass. 1960, 408-424, която е много по-достоверна от версията на Бабингер в неговата *Mehmed der Eroberer und seine Zeit*, München 1953.

²⁷ Cantacusanus, *Corpus Bonn*, II, p. 52.

²⁸ Ursula Victoria Bosch, *Kaiser Andronikos Palaiologos*, Amsterdam, A. M. Hakkert, 1965.

²⁹ Ursula Victoria Bosch, *Andronikos*, 81-82 и регистърът на с. 214.

³⁰ Вж. Ćorović-Ljubinković (споменато в бел. 1), с. 54.

^{30a} Във фрагментарно запазения надпис до главите на по-младата двойка все още могат да се видят някои повредени букви. Тези откъслечи са интерпретирани като “деспотица Елена”. Тъй като не е известно цар Михаил да е имал съпруга с такава име (жена му е изобразена редом с него, държаща в ръце модел на църквата), въпросната Елена трябва да е била съпругата на младия Михаил. Тъй като не съм в състояние да открия повече подробности относно генеалогията на Шишмановци, идентификацията на съпругата на наследника ще остане като тема на някое следващо проучване. Идентифицирането ѝ като Елена Бранкович, която живее през втората половина на XV в., трябва да бъде отхвърлено въз основа на същите доводи, които позволиха датирането на църквата в първите десетилетия на XIV в.

този проблем. При един такъв тип датирание лесно могат да се допуснат грешки, с каквито е пълна цялата история на изкуството.³¹

В заключение, можем да кажем, че църквата в Долна Каменица без съмнение е българска сграда от началото на XIV в. и е паметник на една далечна провинция, отворена за чужди влияния. Като изключим западните елементи, пренесени тук през румънските земи, можем освен това да видим и някакви влияния от юг, за което са показателни гръцките надписи на някои от изображенията.³²

ИЛЮСТРАЦИИ

Фиг. 1. Църквата в Доня Каменица, изглед от югозапад.

Фиг. 2. Църквата в Доня Каменица, изглед от североизток.

Фиг. 3. Църквата в Доня Каменица, детайл от западната фасада с двете еднакви кули.

Фиг. 4. Църквата в Доня Каменица, портрети на ктиторите. По-възрастната двойка с модел на църквата.

Фиг. 5. Църквата в Доня Каменица, друг детайл от портретите на ктиторите, където се виждат оригиналните островърхи покриви на кулите.

Фиг. 6. Църквата в Доня Каменица, детайл от портретите на ктиторите. По-младата двойка със следите от надписа.

Фиг. 7. Църквата в Доня Каменица и някои други свързани с нея български църкви (в един и същи мащаб).

■ Доня Каменица, началото на XIV в.

³¹ Никола Мавродинов (Старобългарското изкуство. София, 1959, 177-178) стига до заключението, че църквата "Св. Наум" на Охридското езеро е паметник от X в. с някои поправки от XIV в. Тя обаче е построена изцяло през османския период, през XVI в. (вж. Dimče Kočo, "L'Église du monastere de Sv. Naum", *Akten des XIe Internationalen Byzantinischen Kongresses*, München 1958, 243-247). Milko Vičev, *Die Architektur in Bulgarien*, Sofia 1961, 42, датира църквата "Св.св. Константин и Елена" в Охрид от XIII в., а тя всъщност е построена през XV в. (вж. Dimče Kočo, "Okulu datiranjeto na crkvata Konstantin i Elena v Ohrid", *Godišen Zbornik Filozofski Fakultet Univer. No. 7*, 1954, 181-203). Любинкович и други преди тях разглеждат стенописите на тази църква като датиращи от началото на XIV в. – повече от век преди тяхното създаване. Предраг Пайкич (Predrag Pajkić, "Crkve Sredačke Župe iz Turskog perioda", *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije III*, Priština 1958, 51-106) датира в XIV в. няколко църкви в Жупе на Средска, близо до Призрен, и основава на това своята теория за турското потискане на строежа на църкви през следващия период. Тези църкви обаче са построени и зографисани през XVI в., когато – според теорията на Пайкич – тази дейност е прекратена под турско влияние (Вж. Sretan Petković, *Zidno slikarstvo na područje Pečke Patriaričje*, Novi Sad 1965, 213).

Мнозина изследователи разглеждат стенописите в църквата в Лесковец край Охрид като датиращи от 1426 г., но последните проучвания показаха, че те са били изрисувани през 1461-62 г. (вж. Gojko Subotić, "Dva spomenika Ohridskog slikarstva XV veka", *Zbornika Svetozara Radojčica*, Beograd 1969, 315-333).

³² Според Мавродина (устна информация) гръцките надписи са пълни с грешки, докато останалите са на правилен среднобългарски. Това може би е поредното доказателство, че те са били изписани от местни майстори.

- Раковица, XII-XIII в.
- Преслав, Дели Душка, X-XI в.